

УДК 303.446:94(477) «1648/179»

Ірина Діптан

ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИЙ ВИСТУП ІВАНА МАЗЕПИ В БАЧЕННІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

*Мусимо означити своє становище до <...> провідних ідей, мотивів і діл, до надій і неудач тих змагань, які містяться між <...> двома граничними стовпами нашого історичного життя, 1658–1708, під нагробною плитою тих змагань і зусиль – Полтавською битвою 27 червня 1709 р. *Sine ira studio* [безпристрасно], як личить потомкам на поминках предків... [2, с. 386].*

Об'єктом дослідження є «мазепіана» М. Грушевського, а предметом – українсько-шведський альянс 1708–1709 років в інтерпретації вченого. Наукова новизна доробку полягає в тому, що його метою є не реферування відповідних робіт М. Грушевського, а їх аналіз у руслі проблематики теми.

У статті автор з'ясовує московську політику І. Мазепи до «Рубікону» 1708 року в баченні М. Грушевського; розкриває чинники, котрі, на думку вченого, зумовили шведський зовнішньополітичний вибір Батурина та роль гетьмана в його конструюванні; аналізує причини та обставини, котрі, згідно з аргументацією М. Грушевського, унеможливили успіх воєнно-політичного виступу козацького генералітету і запорожців супроти імперської Московії; висвітлює погляди вченого на «Полтавську перемогу» як трагедію не лише українства, а й усеслов'янства; схарактеризовує й пояснює витoki суперечливого ставлення дослідника до І. Мазепи як до особистості та як до козацького керівника.

У статті окреслені основні підходи грушевськознавців у тлумаченні методології найвидатнішого українського історика. Наукову актуальність і непроминальність «мазепіани» М. Грушевського автор засвідчує порівнянням суджень і висновків вченого з міркуваннями авторитетної сучасної дослідниці Т. Таїрової-Яковлевої, висловленими нею у фундаментальних монографіях.

Ключові слова: М. Грушевський, І. Мазепа, Гетьманщина, Московія, українсько-шведський союз, сепаратизм, централізм, козацька старшина.

Цьогоріч минає 375 років із часу народження Гетьмана. «Земне життя Івана Мазепи, – підкреслюється в ювілейному виданні-диалогі, – пройшло переважно в Україні і було їй присвячене. Післяжиттєва доля гетьмана пролягла між історією і політикою <...>. Тож і світова мазепіана різноманітна – вона радше нагадує

© І. Діптан, 2014

заочну суперечку протягом століть, аніж виважений аналіз історичної постаті» [1, с. 5].

З-поміж праць, які мають непроминальне значення, – науково-публіцистична спадщина Михайла Грушевського. На жаль, у дослідника немає монографій, присвячених І. Мазепі та його добі (фундаментальна «Історія України-Руси» завершується Гадяцькою унією 1658 року) [5]. Усе ж у синтетичних працях, як-от: «Очерк истории украинского народа» (1903) [7], «Ілюстрована історія України» (1911) [4], «Про старі часи на Україні. Коротка історія України для першого початку» (1919) [8], «Україна. Історія» (1916) [10]; у рецензії на монографію Федора Уманця «Гетманъ Мазепа, историческая монография» (1897) [11]; у статтях «Виговський і Мазепа» (1909) [2], «Шведсько-український союз 1708 р.» (1909) [12], «„Мазепинство” і „Богданівство”» (1911) [6], «Тлінний прах» (1915) [9], «До портрета Мазепи» (1909) [3] та «Ще до портрета Мазепи» (1910) [13] М. Грушевським з'ясовано ключові питання діяльності І. Мазепи та змальовано (часом надто непривабливий) його портрет.

Хоч грушевськознавство – і вельми репрезентативне, проте «мазепіана» вченого залишається недостатньо вивченою: побіжно, в контексті власного історіографічного дискурсу, її торкаються О. Ковалевська [23, с. 58–59] і Й. О. Кресін [25, с. 32–34; 26, с. 17–18]. Темою спеціального розгляду вона стала для Т. Мацьківа [28, с. 162–165; 29, с. 154–159]. Учений з'ясовує погляди М. Грушевського на зовнішньополітичну діяльність І. Мазепи через фрагментарний аналіз статей «Виговський і Мазе-

па» та «Шведсько-український союз 1708 р.» і відповідних сторінок «Ілюстрованої історії України».

На особливу увагу заслуговує історіографічна розвідка А. Жуковського [19] «на тему, як оцінював Грушевський історичну постать Івана Мазепи» [19, с. 135]. У ній автор у хронологічній послідовності подає скрупульозний, розлогий (з об'ємним цитуванням) виклад змісту тих праць ученого, «в яких він аналізує діяльність гетьмана...» [19, с. 135]¹.

Об'єктом нашого дослідження є «мазепіана» Михайла Грушевського, а предметом – українсько-шведський альянс 1708–1709 років в інтерпретації вченого. Наукова новизна доробку полягає в тому, що його метою є не реферування робіт М. Грушевського, а їх аналіз у руслі проблематики теми. Задля її розкриття маємо зреалізувати такі завдання: по-перше, з'ясувати московську політику гетьмана до «Рубікону» 1708 року в баченні М. Грушевського; по-друге, проаналізувати чинники, котрі, на думку вченого, зумовили шведський зовнішньополітичний вибір Батурина та роль І. Мазепи в його конструюванні; по-третє, розкрити причини та обставини, котрі, згідно з аргументацією дослідника, унеможливили успіх військово-політичного виступу козацького генералітету та запорожців супроти імперської Московії; по-четверте, висвітлити погляди М. Грушевського на «Полтавську перемогу» як трагедію не лише українства, а й усеслов'янства; по-п'яте, схарактеризувати й пояснити витоки суперечливого ставлення автора до І. Мазепи як до особистості й козацького керівника; по-шосте, окреслити основні підходи грушевськознавців у тлумаченні методології М. Грушевського.

Із реалізації останнього завдання ми й почнемо свій дискурс, позаяк осмислення теоретико-методологічних засад наукової лабораторії вченого вельми важливе в розумінні його візії національної минувшини загалом і доби й постаті І. Мазепи – зокрема.

А. Зашкільняк визнає, що «складність вивчення методологічних поглядів М. Грушев-

¹ Попередньо уважно прочитавши та виписавши висновки автора щодо методології М. Грушевського, ми, щоб запобігти навіть мимовільним запозиченням, відклали розвідку А. Жуковського.

ського зумовлена тим, що вчений не залишив спеціальних методологічних праць, а його дослідницькі підходи знайшли конкретний вияв в отриманих ним історичних знаннях або окремих теоретичних зауваженнях, розкиданих на сторінках численних публікацій» [20].

Традиційно дискусійною для грушевськознавців є проблема приналежності вченого до історіографічного народництва/державництва. Як слушно зауважує Я. Калакура, «виокремлення цих напрямів є умовним і, <...> ніякої стіни між ними не було, хоча між їх виразниками часом точилися дискусії. Різниця <...> полягала лише в пріоритетах. <...> представники народницького напрямку на чільне місце ставили народ, розглядаючи його <...> двигуном історичного процесу...» [22, с. 234–235], а прибічники державницького – віддавали пріоритет державі.

Генеза грушевськознавства припадає на другу половину 30-х років минулого століття [38, с. 46]. Саме тоді з'явилися «новаторські за постановкою проблеми <...> студії, що пропонували нові підходи до осмислення феномена Грушевського-науковця» [38, с. 47]. Ідеться насамперед про статтю І. Витановича, котрий уважав, що методологія й історіософія М. Грушевського була «вислі-

дом схрещення впливів етичного позитивізму й радикально-народницького світогляду, в якому виростав». Зважаючи на цю специфіку методологічної моделі вченого, І. Витанович стверджував, що теза про антидержавництво М. Грушевського є некоректною: «Нема ніякої підстави вбачати в світогляді Грушевського, щоб він не бачив найкращого забезпечення буття нації – у власній державі. Державницький аспект у нього ясний» [38, с. 48]. У 60-х роках ХХ століття І. Витанович виступив зі статтями, котрі високо поцінують провідний сучасний грушевськознавець В. Тельвак, позаяк їх автор уперше узагальнив і систематизував історіософські ідеї М. Грушевського, «відмовившись від усталеної їх інтерпретації крізь призму уявного протистояння народництва-державництва...» [38, с. 54].

Натомість Д. Багалій уважав, що М. Грушевський, попри еkleктичність теоретичних поглядів, був типовим представником школи В. Антоновича [36, с. 115]. Народовцем сприй-

мав свого учителя І. Крип'якевич [38, с. 50]. Принциповим плюралістом у теорії історії називав ученого О. Гермайзе [36, с. 116], а Д. Дорошенко стверджував, що для Галичини Михайло Грушевський – Михайло Галицький-2 (після М. Драгоманова) [36, с. 118].

Чому М. Грушевського більшість істориків-державників (В. Липинський, С. Томашівський, І. Кревецький, М. Кордуба, Д. Дорошенко, О. Оглоблин) зараховували до класичних народників, а відтак заперечували відсутність у його працях «державно-національної провідної ідеї»? Я. Дашкевич умотивовував це політичними обставинами доби: агітаційно-публіцистична стаття вченого 1920 року стала підставою для скинення з п'єдесталу метра національної історичної науки; повернення з еміграції; реалії радянської дійсності <...>. Тільки як пояснити, що учні М. Грушевського стали репрезентантами історіографічного державництва? [14, с. 398–400].

Після ювілейного, 1926 року, пошанування М. Грушевського пройшло майже 90 літ, а дилема народництва-державництва (а відтак, і витоки оцінних суджень ученого стосовно діянь політиків-державців минулого) не втрачає своєї актуальності. У передмові до першого тому «Історії України-Руси» (останнє видання) О. Прицак зауважував: «Світогляд історика – це його візія минулого» [30, с. XLI]. «Згідно з позитивістичним думанням М. Грушевського», єдиним героєм історії був «нарід, маса народна» [30, с. LXX]. В. Смолій і П. Сохань посилалися на зізнання дослідника, що він «був вихований в строгих традиціях радикального українського народництва, яке вело свою ідеологію від кирило-мефодіївського братства і твердо стояло на тім, що в конфліктах народу і власті вина лежить на стороні власті, бо інтерес трудового народу – се найвищий закон всякої громадської організації» [31, с. XVIII]. Академіки погоджувалися з присудом Д. Дорошенка, що «Грушевський мало цінить державні змагання українських князів та гетьманів і осуджує їх, поскільки ці змагання відбувалися коштом соціально-економічного приборкання народної (сільської) маси і вимагали від неї жертв» [31, с. XVIII].

І. Верба в довідці для 2-го тому «Енциклопедії історії України» висловлюється суголосно: Грушевський «був представником народницького напрямку в історіографії, бо в центр історичного процесу ставив український народ як етнологічно-історичну цілість, в якій соціальні інтереси домінували над державними» [21, с. 235]. Водночас автор визнає, що створена вченим «наукова схема безперервності укра-

їнського історичного процесу була засвоєна «державницькою школою», до якої перейшло багато його учнів...» [21, с. 235].

І. Колесник, відзначаючи провідну роль М. Грушевського в розробці наукової концепції української історії, наголошує, що «її специфіка полягала у поєднанні ідеалів та історичних формул народництва із принципом історичної державності» [24, с. 253–254].

Я. Калакура підкреслює еволюцію історіософських поглядів ученого: «...М. Грушев-

ський, піднявшись на вершину народницького напрямку, водночас дедалі більше схилився до необхідності дослідження ролі держави, виявлення і аналізу державницьких традицій українського народу» [22, с. 235]. «Вважаючи єдиним героєм історії народ, – продовжує історіограф, – М. Грушевський водночас велику увагу приділяв діяльності видатних українських політичних діячів <...> (вони) виступають у нього як носії і спадкоємці традицій, як виразники суспільних цінностей або особи, що їх ігнорували» [22, с. 222].

На думку Л. Зашкільняка, мислитель «був автором оригінальної раціоналістичної методології, яку у загальних рисах можна назвати «етносоціальною». У ній гармонійно поєднувались елементи багатьох відомих методологічних течій – від романтизму і позитивізму з матеріалістичним розумінням минулого до певних впливів неокантіанства і психології народів» [20].

О. Ковалевська, аналізуючи погляди М. Грушевського на І. Мазепу, вважає, що вони «визначалися кількома основними історіософськими моделями: з точки зору позитивістсько-народницької моделі, з позиції соціальної психології, з погляду «філософії життя» та неоромантизму. Таке поєднання різних теоретичних концепцій у питанні про визначення ролі героя в історії загалом було характерне для початку ХХ ст. та відображало ситуацію зміни класичної моделі історіографії її модерною версією» [23, с. 59].

А. Жуковський безапеляційно стверджує, що М. Грушевський «критично розглядає різні види і періоди діяльності Івана Мазепи, характеризуючи їх за своїми народницькими критеріями інтерпретації історії» [19, с. 136]. Автор зазначає, що еволюція вченого до державницького мислення не завершилася через «рестриктивні умови» радянської дійсності.

Т. Мацьків спростовує висновки тих істориків, які «уважають, що в працях Грушевського на першому місці стоїть нарід та його соціально-економічні інтереси <...>. Грушевський у своїх поодиноких працях, як наприклад «Шведсько-український союз 1708 р.» та «Виговський і Мазепа», підчеркує провідну ролю обох гетьманів як державних мужів» [29, с. 154; 28, с. 162].

О. Кресін класифікує науковий доробок ученого як «початок нового етапу української історіографії мазепинства – зародження державницького напрямку...» [26, с. 17].

Мусимо зізнатися, що переосмислили власні уявлення стосовно приналежності вченого до історіографічного народництва. Поділяємо переконання Я. Дашкевича, що «Михайло Грушевський настільки велетенська фігура в українській історичній науці <...>, що <...> не потребує заклаксіфікування <...> з певними обмежувальними теоретичними параметрами» [14, с. 388]. Помилковим є автоматичне сприйняття дослідника як народника передусім тому, що він був найвидатнішим учнем В. Антоновича. Безперечне народництво останнього, як і Миколи Костомарова, це – «українська демократична заромантизована реакція на російське поневолення. Таке народництво <...> відіграло у свій час дуже позитивну роль, а для остаточно сформованого Грушевського це був уже пройдений етап...» [14, с. 393]. І вже 1898–1904 роки, – стверджував Я. Дашкевич, – «можна <...> вважати періодом сформування національно-державницького напрямку <...>, який очолив Грушевський» [14, с. 393]. Свою впевненість учений обґрунтував позитивістичним світоглядом М. Грушевського. В означенні

Я. Дашкевича «характерні ознаки позитивізму в історичній науці <...> такі: 1) сцієнтизм, тобто піднесення фаховості досліджень <...>. Було висунуто принцип, що філософія не має права ідеологізувати історичну науку, <...> історіографія сама створює свою методологію та опрацьовує дослідницькі методи <...>; 2) об'єктивність, тобто <...> дослідження, незалежні від класових, релігійних, партійних <...> політичних інтересів <...>, історичні студії мали стати правдивішими, <...> більше джерельними <...>, стати <...> гіперкритичними <...>; 3) дегероїзація політичних лідерів та дегероїзація народу <...>; 4) підкреслення еволюційного характеру історії з урахуванням даних соціології, суспільної психології <...>; 5) окциденталізм <...> у розумінні використання методології та методики західноєвропейської історичної науки та в розумінні вивчення зв'язків України із Західною Європою...» [14, с. 401]. Я. Дашкевич наголошував, що «як історик Грушевський був <...> позитивістом національно-державницького напрямку», у нього «ми маємо на першому плані історію політичну, історію суспільного і політичного ладу з досить виразними елементами аналізу стану народного господарства та історико-демографічними екскурсами» [14, с. 402].

Я. Дашкевич категорично стверджував, що невелика честь «для історика <...> перетворюватися у філософа історії <...> і підпорядковуватися не висновкам власних історичних досліджень, а чужим філософським конструкціям або й утворювати свою філософію історії, вважаючи її <...> царицею наук» [14, с. 404]. Позаяк «Грушевський не був філософом історії <...>, а був <...> істориком – практиком з незвичайно високим рівнем сприйнятого фактологічного знання» [14, с. 403–404], об'єктивним, гіперкритичним, його наукова спадщина залишається надцінною і неперевершеною. Звернімося до неї й ми в руслі обраної теми історіографічної розвідки².

Передусім маємо з'ясувати трактування вченим дилеми – Мазепа і Петро до «Рубікону» 1708 року: прихований супротив чи щира співпраця?

Задля цього звернімося до рецензії на монографію Ф. Уманця «Гетьмань Мазепа...» ще зовсім молодого (31 рік!) М. Грушевського. Принагідно зауважимо, що «його рецензії не лише інформативні й критичні – тобто в них за

² Наукову актуальність і непроминальність «мазепіани» М. Грушевського спробуємо засвідчити порівнянням суджень і висновків ученого з міркуваннями Т. Таїрової-Яковлевої, висловленими в її фундаментальних монографіях [33; 34].

класичною схемою поєднується реферативність з науковою критикою, але вони часто були ще й нагодою доповнити твір рецензованого автора» [15, с. 409]. Справді: М. Грушевський насамперед означив своє несприйняття образу гетьмана в однойменному творі М. Костомарова. Згідно з рецензентом, хоч праця останнього – «простора і многоважна <...>, але вона далеко <...> не задовольняє потреби відповідного зрозуміння і освітлення того періоду <...>, а що до особи самого Мазепи автор став на традиційно-російським ґрунті і признавши, що Мазепа не заступав ніякої політичної ідеї, що се був цілковитий егоїст і «воплощенная ложь», сією цілком негативною характеристикою заступив дорогу до зрозуміння справдішнього Мазепи» [11, с. 20].

Стосовно Ф. Уманця, котрий «виступив з грубою книжкою, написаною в обороні славного гетьмана» [11, с. 20], історик – уїдливо-саркастичний: «... праця д. Уманця безперечно вносить <...> кілька справедливих гадок і спостережень, але вони вложені в таку нещасливу форму, погребані під такою масою баласту, що стає шкода і їх, і праці автора» [11, с. 23].

З якими ж судженнями рецензованого погоджується М. Грушевський, а які – спростовує, висловлюючи власну аргументацію?

Дослідник уважає, що «зовсім правдоподібно <...> автор мотивує перехід Мазепи до Дорошенка його українськими автономічними переконаннями, рівнож справедливо не бачить нічого злого <...> в (невільнім) переході Мазепи до Самойловича» [11, с. 21]. Погоджується з Уманцем, «що невіра Мазепи в можливість переведення в жите незалежної України і власна безпечність примушували Мазепу до вірності Москві» [11, с. 21]. Але сумніви викликає твердження, «що Мазепа був під впливом особливих симпатій до Петра і його реформаторських заходів і щиро, з запалом служив їм <...> аж до повороту в характері Петра (від його стрілецьких езекуцій): тоді сей поворот відвернув Мазепу <...> від Петра...» [11, с. 21]. Дослідник називає довільним і голослівним, із посиланням на «Думу» Мазепи, висновок автора стосовно готовності Мазепи зрадити цареві ще в 1698–1699 роках [11, с. 21]. Узагалі в Уманця «мотиви переходу Мазепи до Шведів, – підсумовує Грушевський, – зістають ся не виясненими; автор хіба затемнив їх самою гадкою про незвичайно далекі і вираховані пляни Мазепи» [11, с. 22].

Рецензент погоджується з Уманцем, що Мазепа не закликав Карла XII в Україну й не укладав «наперед якісь умови з Польщею або Шведами» [11, с. 23], однак аргументацію автора вважає хибною: Уманець «думає, що Мазепа

не укладав трактатів, щоб нічим не видати себе, бо йшов до цілковитої незалежності України» [11, с. 23]. На переконання Грушевського, «Мазепа не робив того, бо до останньої хвили мостив містки на обидва боки, немав ніяких далеких плянів (як на се вказує цілковите неприготованне ситуації), і як би не висилка до нього Меншікова, хто знає, чи й відваживсь би іти до Шведів» [11, с. 23]. Грушевський підкреслює, що діяльність гетьмана «перед самим переходом <...> цілком виключає <...> якийсь ясний план» [11, с. 23]³.

А в статті «„Мазепинство” і „Богданівство”» вчений ще відвертіший у запереченні гетьмана як «класичного представника українського іредентизму» [6, с. 199]. На думку М. Грушевського, «маємо в нашій історії представників української державної ідеї, української самостійності і окремішності далеко ріжче і сильніше виражених. У Мазепи не було до сього ні трагічного завзяття Дорошенка, ні безмірної витривалості Орлика, і просто-таки він за довгий свій вік не встиг нам себе показати з сього боку! Що таїв він в таємних скритках своєї душі, се зісталося закритим для нас. Назверх – він плыв за течією московського централізму, на буксирі московської політики, і його різкий

³ Порівняймо: «Факти вперто свідчать про те, що тривалий час Мазепа тісно пов'язував власне майбутнє і майбутнє своєї вітчизни з Петром та ідеями його перетворень» [33, с. 198]; Документи Батуринського архіву «неспростовно відкидають як тезу [о] изначальной измене», так і теорію про те, що гетьман нібито з перших років свого правління планував повстання проти Петра» [33, с. 198–199]; «...як взагалі можна серйозно говорити про те, що Мазепа вже багато років готував усе для союзу з Лещинським і шведським королем? Чому ж тоді він так ревно захищав козацтво Правобережжя, домагався створення єдиного Українського гетьманства? Як це могло поєднутися з планами віддати потім усі ці землі полякам? Адже наївно розрізняти їх на поляків Августа і на поляків Лещинського. <...> гетьман добре розумів, що союз із Лещинським може анулювати його зусилля з об'єднання Українського гетьманства» [33, с. 151]; «Якщо він [Мазепа] був невдоволений політикою Петра, якщо внутрішньо їй опирався, чому покійно виконував усі його накази <...> аж до літа 1708 року <...> практично зробивши неможливим власний перехід до шведів восени того ж року. Чи був він надто хворий, щоб чинити опір? Не довіряв старшини чи позначилася звичка завжди покладатися лише на себе <...>. Факти змальовують ситуацію, що абсолютно не вписується ні в традиційну картину «давно задуманной измены», ні в «тщательно продуманный план восстания» [33, с. 236]; «Тільки під тиском трагічних подій у Жовкві 1707 року Мазепа вперше почав реальні переговори з прибічником табору С. Лещинського» [33, с. 269]; «...жодної письмової угоди з ними (поляками) в Мазепи не було» [33, с. 275]; «Мазепа <...> рассматривал союз с Лещинским исключительно как крайнее средство на случай вторжения шведов, а возможно – и в случае назревания бунта среди старшины в условиях реформирования Гетьманщины» [34, с. 198]; «...предварительного письменного соглашения с Карлом XII у Мазепи никогда не существовало, по крайней мере до 1709 года, когда уже постфактум был заключен чисто формальный договор. Не было подписано и договора с Лещинским – имелся только универсал этого короля...» [34, с. 218]; «...в червні 1708 року Мазепа, мабуть, укладає свою першу угоду зі шведами...» [33, с. 274].

розрив з нею з цього боку нагадує скорше фортель Брюховецького, котрий, переконавшись, наскільки неможливим зробило його на Україні сервілістичне вислугування московському централізмові, також одної ночі з «найнижчого підніжка його царського величства» перетворився в українського зрадника і автономіста...» [6, с. 199–200]⁴. Учений упевнений, що лише «обставини і натиск старшини <...> змусили його [Мазепу] в останній хвилі перекинутися з царського служальця в оборонця української свободи...» [6, с. 200]⁵.

М. Грушевський повсякчас порушує дилему: «Чи був Мазепа щирим автономістом з переконання, який тільки під натиском обставин вислугувався централістичній політиці Петра, чи був тільки кар'єристом, що, не журячися власними принципами, плыв за вітром...» [2, с. 392]⁶. Як чинити історикові, коли «не маємо майже нічого, що б виясняло нам інтимні думки, властиві заміри, провідні ідеї і кінцеві цілі політики <...> Мазепи і його прихильників» [2, с. 389]. У цитованій вище розвідці «Виговський і Мазепа» вчений підкреслює, що обидва козацькі керманічі «виступають перед нами як дипломати, що в своїх заявах, публічних виступах, в своїй кореспонденції й офіціальних актах поводитися, головню, вічним дипломатичним принципом, що язик людині даний на те, аби укривати свої гадки» [2, с. 389].

У руслі мовленого – характеристика Грушевським дипломатії володарів булави від Б. Хмельницького до І. Мазепи: «Забезпечення української автономії – се ґрунт, се правдива дійсна вісь, коло котрої оберталася українська

⁴ «Історики можуть століттями сперечатися про те, що насправді стояло за вчинком Мазепи: чи честолюбство, чи прагнення князівської влади. Здавалося б, і незліченне багатство, і князівський титул, і величезна влада – усе це в нього, 70-річного хворого і самотнього старого, було. Але хто знає, коли перетинається межа, втрачаються можливість і бажання зупинитися в людини, що злетіла на вершину. Чи, можливо, ним справді керувало прагнення врятувати свою Батьківщину... Довести щонебудь однозначно ніколи не вдається» [33, с. 282].

⁵ «Мазепа відіграв важливу роль у зовнішній політиці Росії в роки Північної війни – і зовсім не «изменческую», а дуже корисну для Петра» [33, с. 112]. «Сама можливість <...> [турецько-шведського] альянсу була страшною загрозою для Петра...» [33, с. 113]; «...Мазепа за бажання міг істотно вплинути на прийняття Туреччиною рішення про вступ у війну». Натомість «...поради і дії [гетьмана] були спрямовані на нейтралізацію турецько-татарської небезпеки» [33, с. 116]; «Незважаючи на стійкий міф про «зраду» гетьмана ще задовго до подій 1708 р., жодних доказів цього немає» [33, с. 267]; «Підсумовуючи події 1705–1706 років, ми можемо однозначно стверджувати, що в Мазепи ще не було й думки про союз із шведами» [33, с. 268].

⁶ «Коли людина хвора і часто страждає від сильного болю, вона <...> починає інакше дивитися на світ, у неї змінюється шкала цінностей <...>. Стверджувати за цих умов, що укласти союз із шведами в 1708 році Мазепу спонукали корисливі честолюбні інтереси, просто наївно» [33, с. 231].

політика другої половини XVII в.» [2, с. 392]. Підґрунтям такої автономії була гетьманська влада. Вчений, аналізуючи «Думу» Мазепи, наголошував: «Він хотів створити сильну гетьманську владу, яка спиралася б на віддану їй старшину, підняти особу гетьмана високо в очах суспільства і народу і замінити окремі думки козацької демократії одноставністю монархії, уособленої в постаті гетьмана» [4, с. 378]⁷.

Безперечно: Гетьманат-монархія в організмі імперської Московії був би інородним тілом, який остання мала б перетравити, поглинути (відторгнути нізащо б не згодилася!). Напевне, що усвідомлення несумісності козацького автономізму й московського централізму й стало визначальним підґрунтям радикальної зміни зовнішньополітичних орієнтирів І. Мазепи та козацької старшини – розриву з царським «...урядом, на буксирі якого вони так довго і спокійно плвли» [4, с. 366].

Але коли настало це повне «прозріння» і як «... оцінити міру особистого впливу Мазепи на сей поворот української політики і його особисте становище в ній...»? [12, с. 127].

Відповідь історика – дуже обережна, з посиланням на брак відповідних джерел [12, с. 127]. Усе ж на основі аналізу зазначених праць можемо зробити певні висновки. По-перше, вчений заперечує однозначно-негативне змалювання образу І. Мазепи М. Костомаровим (у цьому вбачаємо один з аргументів супроти зарахування М. Грушевського до історіографічного народництва). По-друге, дослідник відкидає наявність у Мазепи незалежницьких устремлінь, готовності «зрадити» Петрові І орієнтовно до вступу шведів у Гетьманщину (як доказ – відсутність належної організаційно-військової підготовки антимосковського виступу). По-третє, автономізм гетьмана трактує як вияв традиційної політики його попередників, котрі прагнули збереження «прав і вольностей Війська Запорозького». По-четверте, вчений не поспішає з присудом стосовно «щирості» чи «макіавелізму» Мазепи у взаєминах із Москвою.

⁷ Порівняймо: Мазепа «...не просто був найважливішим радником Самойловича, а й <...> ставши гетьманом, активно продовжував його курс» [33, с. 9]. В основі політики обох гетьманів – «ідея об'єднання Українського гетьманства... Саме часи правління цих двох людей стали періодом виходу з Руїни, економічним і культурним розквітом» [33, с. 10] України козацької. «Мазепа, незважаючи на повну залежність від Голіцина на початковому етапі свого правління <...> за першої ж нагоди (під час перевороту Нарішкіних) перейшов у рішучий наступ і добився досить широкої автономії» [33, с. 41]. Згодом Мазепа «перетворився на важливу політичну фігуру і реальною правителя Українського гетьманства» [33, с. 67].

Звернімося до поглядів М. Грушевського щодо чинників українсько-шведського союзу 1708–1709 років і ролі І. Мазепи в його конструюванні та реалізації.

По-перше, з-поміж низки чинників, які зумовили виступ Мазепи-васала супроти Петра-володаря, визначальним був такий – реальна небезпека ліквідації Гетьманату в руслі реформаторських акцій московського монарха. М. Грушевський підкреслює, що «лояльність его [Мазепы] и старшины подвергалась частым испытаниям – особенно с тех пор как царь Петр с не знавшею удержку и меры энергиею и решительностью принялся за пересоздание Московского государства» [7, с. 244] и «украинская автономия стала совсем призрачною» [7, с. 245]⁸.

Учений конкретизує попередньою мовленою: «У неспокійній голові царя виникали все нові й нові проекти, і серед них дуже часто з'являлися різні комбінації, які стосувалися України. То він задумував скасувати козацьке військо і ввести на Україні рекрутський набір. То думав утворити з України князівство для якої-небудь потрібної людини (наприклад, для англійського герцога Мальборо, через якого цар думав втягнути у свої плани Англію); Петро навіть уже випросив у німецького імператора титул імперського князя для Мазепи, щоб нагородити його за втрату гетьманства; виготовлена була вже для нього і грамота від імператора та герб. Знаючи ближче Петра, Мазепа розумів, якщо йому справді зустрінеться яка-небудь вигідна комбінація з Україною, то він не пошкодує ні гетьманських заслуг, ні його випробуваної вірності. Не можна було поклатися на нього, треба було самому дбати про себе» [4, с. 375]⁹.

У статті «Шведсько-український союз 1708 р.» М. Грушевський цитує виїмку зі «славної хартії 1710 р.», що передає розуміння мазепинцями причин конфлікту з царем: «Правительство московське задумало козаків перетворити в регулярне військо, міста взяти під свою власть, права і вільності наші покасувати, Військо Запорозьке на Низу Дніпровім викоринити й саме ім'я його навіки вигладити» [12, с. 132].

⁸ Порівняймо: «...у 1707 році паралельно почали здійснюватися чотири проекти-реформи Петра: відомча реформа (переведення Малоросійського приказу в Розряд), обласна реформа (створення губерній), створення з козаків «компаній», передача військових фортець в управління росіянам» [33, с. 253]. Мазепа «розумів, що втрачає <...> всяку реальну владу, а Українське гетьманство – автономію» [33, с. 255].

⁹ «...в концепцію Російської імперії, <...> автономія Українського гетьманства ніяк не вписувалася» [33, с. 260]. Процес різко стимулювався реаліями Північної війни...» [33, с. 265]; «Интересы и цели молодой Российской империи и ослабленной Гетманщины были очень различны <...>. Украина стала заложницей геополитических планов России» [34, с. 238].

По-друге, в зміні васалом (Мазепою) свого сюзерена (Петра I) учений не вбачає чогось надзвичайного. Стверджує, що «это была только одна из очень многочисленных попыток украинских автономистов найти опору в какой-нибудь внешней силе, чтобы освободиться из пут московского централизма <...>, и только благодаря долгому перерыву в этой политике <...> поступок Мазепы и его товарищей мог показаться чем-то особенным» [7, с. 244].

Учинок гетьмана дослідник розглядає в контексті традиційної політики володарів булави, що змінювали своїх протекторів (інколи шукаючи «ласки» в декількох водночас) задля забезпечення «прав і вольностей» Козацької держави. Наголошує, що українські керманічі «на взір старого Хмельницького пробували опиратися на всі можливі міжнародні комбінації і фактори – Москву, Польщу, Швецію, Туреччину, Крим <...>. Автономічна ідея <...> пригложши під впливом останніх криз кінця XVII в., <...> неминуче мусила проявити себе, скоро тільки захиталася позиція московської політики, як сталося під час Північної війни» [2, с. 392]¹⁰.

По-третє, людське знекровлення, матеріально-фінансове виснаження Гетьманату в ході Північної війни спонукали І. Мазепу спочатку до кореляції усталеної орієнтації на порозуміння з Московією, а з 1707 року – і до її кардинальної зміни.

М. Грушевський перераховує кривди, завдані козацтву й поспільству впродовж 1700–1708 років: «...козацьке військо рік у рік повинно було за свій кошт, без всякої винагороди, робити далекі походи на північ, де безліч козаків гинула від незвичного клімату, важкої долі, а хто вижив, повертався піший і голий; до того ж доводилося зазнавати всяких знущань та мордувань з боку московських офіцерів, які розпоряджалися козаками... Крім військової служби, козаків постійно використовували для різних важких робіт, при будівництві фортець... Крім того, через Україну постійно пересувалися московські полки і команди, які дуже обтяжували населення, забирали припаси, поводитися грубо не тільки з простим народом, а й зі старшиною. З усіх боків піднімалися «плач і стогін» козацтва і всього народу, і навіть найпокірливіші московському володарюванню люди починали заявляти, що так далі тривати не може» [4, с. 372–373]¹¹.

¹⁰ Порівняймо: «Вообще, первое соглашение со шведами заключил еще Богдан Хмельницкий в 1656 году, вразрез решением Переяславской рады. Этот договор был затем подтвержден его преемником Иваном Выговским...» [34, с. 236].

¹¹ «Північна війна принесла важкі випробування для військ Українського гетьманства. Вони зазнали непоправних

По-четверте, проблема Правобережної України за умови політичного статус-кво: в разі перемоги Московії Петро I залишить Правобережжя за Польщею Августа II Сильного; коли ж фортуна всміхнеться Карлові XII Густаву, той подарує Україну Польщі Станіслава Лещинського.

Мазепа ж із 1704–1705 років став реальним володарем «обох боків Дніпра» і намагався зберегти Правобережну Україну за Гетьманатом. Натомість «1707 року цар велів Мазепі передати правобережні землі полякам. Мазепа не підкорився і під різними приводами продовжував утримувати правобережну територію в своїх руках, бо дуже дорожив нею...» [4, с. 376]¹². М. Грушевський наголошує, що «рішуча ріжниця в політиці Петра й Мазепи, що до правобічної України, котру Петро віддавав Полякам, а Мазепа доконче хотів собі задержати», мала «важне значіння в приготуванні переходу» [11, с. 22.] «На сім пункті, – продовжує дослідник, – стрілись з московською політикою й розбились вже два попередні гетьмани – Многогрішний і Самойлович, а Мазепа, що досі тільки притакував Петрови, в сій справі вперше рішучо йде проти політики Петра й навіть виразних його наказів» [11, с. 22]. Така царська ухвала вже могла стати аргументом-виправданням гетьмана у справі пошуку нового протектора для Війська Запорозького¹³.

По-п'яте, умотивованість «зради» Мазепи історик обґрунтовував категоричною відмовою Петра I збройно допомогти гетьманові в разі вторгнення шведів на територію, що перебувала під юрисдикцією останнього. «Зі своїми ж сила-

втрата, потерпали від бруталного поводження й голоду» [33, с. 238]; «Із наближенням зони воєнних дій до кордонів України Північна війна ставала важким тягарем <...> й для цивільного населення» [33, с. 239]; «...були й серйозні економічні наслідки війни...» [33, с. 240]; «Із самого початку Мазепа піклувався про те, щоб Північна війна не була тягарем для населення України. Це було поєднання відповідальності правителя з почуттям особистого самозбереження...» [33, с. 232].

¹² «...Правобережжя <...> залишається найважливішим чинником для розуміння подій 1708 року» [33, с. 124]; «Звитяжний похід Мазепи на Правобережжя восени 1705 року за указом царя <...> мусив ще більше переконати гетьмана в необхідності залишити Правобережжя під своєю владою» [33, с. 140–141]; «У ситуації двокоролів'я і страшної внутрішньої смути, що роздирила Річ Посполиту, Мазепа вважав за можливе і своєчасне наполягати на об'єднанні Українського гетьманства» [33, с. 141]; «До останнього моменту – аж до переходу Карла XII – Мазепа не дозволяв віддати Правобережжя полякам» [33, с. 151].

¹³ Порівняймо: «Военная и экономическая ситуация позволяла провести объединение Украины и вырвать из страшной бедны Руины Правобережье. Однако эти планы были принесены в жертву дипломатической игре. Перед лицом шведского наступления Левобережье должно было превратиться в выжженую землю<...>. Именно эти два фактора, наряду с личными обидами, и вынудили Мазепу на попытку союза с Карлом XII» [34, с. 238].

ми Мазепі нічого було й думати про боротьбу з Карлом» [4, с. 374]¹⁴.

По-шосте, гетьман мусив рахуватися з тим, «... що якби шведи тільки зайшли в залишену Москвою Україну, там негайно піднялось би повстання: населення, розгніване московськими утисками, напевно, приєдналося б до шведів, та й на старшину важко було покластися» [4, с. 374]. До того ж, «знаючи, як народні маси роздражнені на московський уряд і на вірного царського прислужника Мазепу за всі тягарі, які спадали на Україну за останні роки, Мазепа мусив вважати ситуацію незвичайно небезпечною для себе» [12, с. 127]¹⁵.

По-сьоме, М. Грушевський зважає на закономірності саме шведського зовнішньополітичного вибору Мазепи: «Треба пам'ятати, що зі шведами пов'язаний був спогад про колишні трактати в часи Хмельницького і Виговського, коли шведським протекторатом забезпечувалась свобода і незалежність України [4, с. 374]. Як наголошує дослідник, «союз з Швецією, не доведений до кінця попередніми поколіннями, а тепер висунений знов на порядок дня політичною ситуацією» [6, с. 128], був для української старшини як «певне питання честі супроти старих традицій української політики» [12, с. 127]. На переконання старшини «комбінація, яку насували обставини міжнародної політики, мусила бути використана для розв'язання національної проблеми» [12, с. 133]. Відтак «Мазепа з своїм союзом із шведським королем против централістичної політики <...> Петра був тільки вірним репрезентантом і виконавцем традиційної політики української старшини, і ближче ще – її традицій давнішою союзу з Швецією в інтересах забезпечення самостійності України» [12, с. 123].

По-восьме, гетьман, яких би переконань він не дотримувався, мав зважити на силу українського автономізму, ба більше – сепаратизму. «Приглушені, але не вбиті автономічні змаган-

¹⁴ «После рокового совета в Жолтке Мазепа был внутренне готов «изменить направление». Другого пути для сохранения своего государства он уже не видел» [34, с. 190]; «...Мазепа, як і багато старшин, справді був <...> невдоволений відмовою Петра захищати українські землі. По суті, це було прямо порушення Коломацьких статей...» [33, с. 241]; «Різкий протест викликав у старшини і план „выжженной земли“», «...вже в кінці серпня 1708 року він стає жахливою реальністю» [33, с. 242]; «Влітку 1708 року до Мазепи поступово приходить розуміння, що назад шляху немає» [33, с. 247].

¹⁵ «У червні 1708 року Карл XII розпочинає «русский поход». У Європі ніхто не сумнівався, що він завершиться таким же успіхом, як дії Карла в Данії, Саксонії та Польщі» [33, с. 273]; «Наближення шведських військ і указ Петра перетворити Стародубський полк на випалений край не залишали українському гетьманові вибору» [33, с. 280]; «...дійствовать побуждала и владевшая всеми всеобщая паника, перед лицом шведского наступления» [34, с. 195].

ня неминуче мусили вибухнути, коли давній козир автономістів, шведський король, звертався на українську територію. Старому гетьманові, коли б навіть йому самому не дуже були близькі ті автономічні змагання, треба було сильно призадуматися, яке становище йому зайняти в такий критичний момент, щоб не зістатися за дверима автономічного руху, якби він вирвався тепер, звертаючися зараз і против «московської неволи», і против її вірного слуги, «гетьмана і кавалера»; міг би сей рух його перевернути так, як перевернув свого часу «боярина і гетьмана», Івана Брюховецького» [2, с. 392]¹⁶.

У статті «Шведсько-український союз 1708 року», написаній із нагоди 200-річчя Полтавської битви, автор порушує дилему й пропонує власну версію її розв'язання: хто відіграв ключову роль у зміні протектора – гетьман чи старшина?

Відповідь історика однозначна: «...українсько-шведський союз 1708 р. не як особистий каприз Мазепи, а як діло цілої старшинської верстви...» [12, с. 127]. Аргументи М. Грушевського такі: «...старшина була настроєна дуже активно і грала ролю чи не головну. Вона рішуче бажала використати даний момент в інтересах української політики, і Мазепі зовсім серйозно треба було рахуватися з можливістю, що коли він сам не стане на чолі сього перевороту, то старшина зробить його без гетьмана, против царя і против Мазепи, і протиставить Мазепі іншого гетьмана <...>. І коли обставини склалися так, що балансувати між партією московською і шведською далі вже було не можна, то перехід до короля міг бути в очах Мазепи далеко скорше прикрою неминучістю, ніж приємною нагодою, гіркою потребою, а не актом свобідного вибору. Се могла бути для нього *dura necessitas* [сувора необхідність] з огляду на становище старшини, на традиції української політики, ну – і на загальну ситуацію політичну» [12, с. 127]¹⁷.

По-дев'яте, вчений стверджує, «що Мазепа і його кружок, входячи в союз з Карлом XII, вважали себе зовсім щиро <...> продовжателями Богдановими, виконавцями заповіту великого гетьмана – визволення України і на-

роду українського» [6, с. 203]. У зв'язку з цим М. Грушевський категорично заперечує протиставлення Б. Хмельницького, «як представника московської лояльності», І. Мазепі – класичному представникові «українського іредентизму» [6, с. 199]. В історичній розвідці «„Мазепинство” і „Богданівство”» вчений доволі скептично поціновує «незалежницький» потенціал (або ж його вияв) Мазепи; натомість стверджує: «...Хмельницький був не тільки яскравий автономіст, але й доста свідомий носитель державної української ідеї. Стрівшись з першими реальними проявами московського централізму, <...> став в рішучій опозиції московській політиці <...> і рішуче говорив перед старшиною, що з Москвою треба розірвати і шукати собі іншої протекції...» [6, с. 202]. Проводячи аналогію зі шведсько-українськими перетрактаціями Б. Хмельницького і шведським зовнішньополітичним вибором І. Мазепи, дослідник констатує суголосність дій козацьких керманічів: «Коли Карло XII, розгромивши Польщу, звернув свою зброю против Москви <...> – се був немов поклик до продовження політики Хмельницького... Так зрозуміли се в кругах старшинських, на дворі Мазепи – в тій сфері, під натиском контрої старий гетьман кінець кінцем рішився на свій останній крок» [6, с. 203].

Отже, «в глибоких причинах и ближайших мотивах для поступка Мазепы», – який М. Грушевський називає «последней громкой вспышкой украинского иредентизма», – «не было недостатка» [7, с. 244].

3-поміж них визначальною причиною була імперська політика Москви: «...Петро ясно виявляв, – наголошує дослідник, – що він зовсім не має наміру рахуватися ні з політичними інтересами українського народу, ні зі старими гарантіями автономії Гетьманщини...» [10, с. 314]¹⁸.

Усе ж ключову роль у розриві з Московією та союзи зі Швецією відіграла старшина, котра вирішила виконати «політичний заповіт» своїх попередників – автономістів середини XVII ст., «а за нею, під її тиском, після довгих коливань, повний страху й нерішучості, нарешті пішов і Мазепа» [10, с. 314].

¹⁶ Порівняймо: «Ситуация складывалась для Мазепы крайне тревожная. Открытое недовольство выражала как раз та старшина, на которую он опирался все последние годы, в союзе с которой он строил свою Гетманщину – с сильной властью и государственной структурой» [34, с. 195].

¹⁷ «...старшина, сторонники «государственной идеи» настойчиво требовали от гетмана послышки к шведам, и он, если сам не хотел остаться в изоляции, должен был согласиться с их мнением» [34, с. 218–219]. Представим на минутку, что гетман не начал бы переговоров с Карлом. В этом случае, скорее всего, группа Апостола его бы свергла, а Кочубей захватил бы власть» [34, с. 236].

¹⁸ Порівняймо: «...конфлікт Українського гетьманства з імперією був багатостороннім і комплексним. Пояснення конфлікту тільки особистими якостями Мазепи-гетьмана означає спрощення ситуації і порушення історичної об'єктивності». [33, с. 196]; «...Українське гетьманство на осінь 1708 року опинилося у надзвичайно драматичній ситуації. Адміністративні реформи, що значно урізали автономію гетьманської адміністрації, невдоволення старшини, бунти черні, посилення втручання російських чиновників у справи України, наступ шведів, план «выжженной земли» – усе це вкупі з хворобою гетьмана <...> створювало величезне загрозливе напруження, яке не могло не призвести до вибору» [33, с. 267].

Поштовхом до чергового яскравого спалаху українського самостійництва М. Грушевський уважає Північну війну. Вчений упевнений, що «Гетьманщина мусила ще довго рухатися <...> шляхом, повільно, але вірно скерованим московською централістичною політикою. Раптову й несподівану пертурбацію в неї внесла Велика Північна війна» [10, с. 314].

Отже, М. Грушевський, визнаючи законмірність антимосковського воєнно-політичного виступу мазепинців, усе ж сумнівається в його ймовірності за іншого геополітичного розкладу.

Наріжною в розумінні політичного майбуття Гетьманату є проблема поразки державницьких домагань І. Мазепи. Вчений, високо поцінуючи політико-правовий сенс українсько-шведського союзу, аналізує чинники, що знівельювали його потенції.

По-перше, першопричину невдачі задумів гетьмана М. Грушевський убачає у феодальній спрямованості його внутрішньої політики. Пригадаймо: українське суспільство початку XVIII ст. характеризувалося значним соціально-економічним і правовим розшаруванням. З одного боку, сконсолідований стан козацької старшини – національної аристократії, що стрімко збагачувалася; з іншого – погіршення становища основних верств суспільства – козаків (приневолювання до «послушенства» як старшиною, так і монастирями) і селян (суттєве скорочення людності «вільних» військових сіл, зростання панщини у власницьких маєтках, що її намагався обмежити двома днями на тиждень Мазепа своїм універсалом 1701 року); з огляду на вищезначене – масове переселення поспільства на Правобережжя.

За таких обставин соціально-станового розмежування не любили Мазепу «в народі: как протектора старшины, представителя и виновника все возрастающей зависимости крестьянского населения и рядового казачества от помещиков-старшин, все усилившегося обложения, отягощения прямыми и косвенными налогами, натуральными повинностями и барщиной» [7, с. 232].

Найгірше, що поспільство, яке «з великою підозрою ставилося <...> до всіх заходів та дій старшини», в усьому звинувачувало Мазепу, «підозрюючи, що це він, як шляхтич і «поляк», як його називали, вирішив завести на Україні польські панські порядки»; натомість не вбачало в цьому «руки московського уряду і навіть готове було вірити, що все це відбувається проти його волі» [4, с. 366]¹⁹.

¹⁹ Порівняймо: «...Мазепа вже в перші роки свого правління зіткнувся зі зростанням соціальної напруженості, викликаної процесом переходу рангових і вільних земель у

Водночас невдоволення української людності викликала «и та предупредительность, с которой Мазепа шел навстречу московскому правительству, не жалея людей и издержек, высылая казацкие полки то в поход, то на разные военные работы...» [7, с. 231]²⁰.

«Мазепа, – підсумовує Грушевський, – <...> за своє гетьманство заробив тільки крайню непопулярність, просто-таки ненависть народну як «московська душа», запроданець і підніжок московський» [6, с. 200] та ще й «як гетьман панський, старшинський» [12, с. 126]²¹.

По-друге, прогресивна українська еліта, «вияснивши і зовсім ясно поставивши чисто політичну програму, не догадувалася обняти нею й соціальні змагання народних мас, невироблені й невияснені за се півстоліття так, як виробилися й вияснилися постулати національні й політичні, і через се в своїх автономічних змаганнях натикалися на невірне становище мас, хитро буджених ріжними демагогічними окликами» [2, с. 394]. «Мазепа і старшина <...>, – наголошує дослідник, – не робили нічого, щоб усунути причини народного незадоволення, тому їх відчуження від народу та простого козацтва все посилювалось і дало їм себе дуже сильно відчутти пізніше, коли довелося зустрітися з московським урядом, на буксирі якого вони так довго і спокійно пливли» [4, с. 366]. І це внутрішнє розмежування «між старшинською верствою автономістів і народною масою» [2, с. 394], на думку М. Грушевського, було ахіллесовою п'ятою старшинського національного сепаратизму. Відтак «союз зі Швецією залишився справою Мазепи й невеликої купки старшини, до якої потім <...> приєдналися ще запорожці під проводом Гордієнка. Український народ і вся маса козацька залишилися байдужими свідками цього перевороту» [10, с. 314]²².

По-третє, непідготовленість антимосковського виступу, що засвідчує відсутність

приватні» [33, с. 91]; «Проводячи політику компромісу <...>, Мазепа не міг задовольнити жодну зі сторін. Звідси витікає ненависть до нього серед селян та «черні» і серйозна опозиція серед старшин» [33, с. 93]; «Гетьман був дуже самотнім у своєму хисткому компромісі з Петром» [33, с. 103].

²⁰ «...населення в усіх бідах звинувачувало гетьмана. Адаже всі укази Петра виконувались гетьманською <...> адміністрацією. Про його скарги і протести мало хто знав, а для козаків і цивільних жителів Українського гетьманства саме Мазепа втілював абсолютну владу» [33, с. 244].

²¹ «Восени 1708 року Україною прокотилася хвиля бунтів» [33, с. 245]; «...це був рух, що не мав жодного політичного підґрунтя <...> як вибух невдоволення тяготами Північної війни...» [33, с. 247].

²² Порівняймо: «Что же касается простого народа, то его ждала перспектива закрепощения и подчинения жесткой политике русских властей. Но народ никогда, даже при Б. Хмельницком, не понимал и не разделял идей старшин-автономистов» [34, с. 239].

у Мазепи чіткого, продуманого плану дій стосовно розриву з Петром I і союзу з Карлом XII. На думку М. Грушевського, гетьман – «человек способный и честолюбивый, но слишком уклончивый и осторожный, слишком учитывающий всякий риск и опасность для своего «Я», бюрократ и дипломат по складу понятій и темпераменту, он мало годился для самостоятельной, ответственной роли правителя» [7, с. 230]. Учений переконаний, що тільки «на всякий случай, в виду возможного решительного поражения России он вел переговоры со <...> Станиславом Лещинским (уже с 1707 г.)» [7, с. 246]. Учений так характеризує тактику Мазепи: «...он хотел остаться пассивным зрителем до окончательного выяснения шансов воюющих сторон, тщательно избегая всего, что могло бы бросить на него подозрение перед московским правительством, и никаких приготовлений к разрыву не делал» [7, с. 246]²³.

«Гетьман думає, очевидно, – розмірковує М. Грушевський, – <...> що український народ так уже розлютований московським режимом, що готовий піти на будь-який заклик до повстання. Але виявилось, що не підготувавши ґрунту для повстання, Мазепа своїми руками знищив усі шанси піднятися проти Москви» [4, с. 380].

По-четверте, виступ Мазепи через утаємниченість, зумовлену недремним оком Москви, виявився несподіваним і малозрозумілим не лише для широкого загалу, а навіть і для старшини.

М. Грушевський, аналізуючи «Думу» І. Мазепи «Всі покою щиро прагнуть...», дорікає гетьманові, що «коли настав рішучий момент <...> не наважився сміливо і відкрито закликати Україну до повстання, як оспівано в цій «Пісні». Він [Мазепа] все очікував і мудрував до останньої хвилини. Правда, і ризик був великий, і на небезпеку він наражався серйозно» [4, с. 378]. Дослідник упевнений, що саме «ця крайня обережність <...> найбільше і нашкодила планам Мазепи. Він все боявся чимось проявити себе... Не наважувався нічим виявити свою неприязнь до Москви. Продовжував посилати війська, куди йому велів цар... Мазепа не тільки не підтримав нічим донців, а ще й допоміг Мо-

скві своїми козаками придушити це повстання – якраз у той момент, коли сам готувався повстати проти Москви» [4, с. 379]. «Мазепа, – зауважує дослідник, – проводив свою політику в такій таємниці, що навіть козацьке військо, яке він вів із собою до Карла, не знало про його задуми і довідалося про них тільки в дорозі» [4, с. 381]. Загалом же макіавелізм гетьмана у взаєминах із царем не виправдав себе: «Сей идеал оборотности сотворив такую ситуацію на Україні <...>, що справа була вперед забита, і Мазепа замість України перевів до Карла тільки себе самого з горстю старшини й козаків, що були при ньому – доки не повтікали» [11, с. 22]²⁴.

По-п'яте, час для розриву з царем обирав не гетьман, а випадок. М. Грушевський заперечує версію, «ніби Мазепа покликав Карла на Україну: це було, навпаки, дуже недоречно йому» [4, с. 380]. «Якби Карл вирушив у московські межі, – аргументує свою тезу автор, – Мазепа міг би продовжувати залишатися глядачем подальшої боротьби і, судячи з того, яка сторона здобула б верх, міг би спокійно збагнути, кого триматися» [4, с. 380]. Звістка про з'яву шведського війська у вересні 1708 року на Стародубщині «застала Мазепу, – стверджує дослідник, – зовсім непередбаченим. Якраз перед цим, за царським наказом, він вислав козацькі полки з України – в землі литовські (білоруські) і за Дніпро, проти поляків, а на Україну, в самий центр її, Петро прислав московське військо, у зв'язку зі скаргами Мазепи на ненадійний настрій українського народу. Тепер, одержавши звістку про просування шведського війська, цар послав напереріз своє військо, яке перехопило Стародуб у шведів, а Мазепі наказав послати туди ще й своїх козаків, на допомогу московському війську. Слідом за тим і сам цар вирушив на Україну і велів Мазепі з'явитися до нього особисто. Настав рішучий момент, треба було зважитися в той чи інший бік» [4, с. 380]²⁵.

Попри вкрай несприятливі обставини для реалізації політичних задумів, гетьман і старшина, боячись утратити нагоду визволитися з-під московської зверхності, «вирішили своїм переходом на шведську сторону посилити її [ідеї незалежності] шанси» [4, с. 380]. Та «сей пізній і вимушений обставинами перелом» не

²³ Про сутність політики Мазепи до травня 1708 року: «...гарячковий пошук найбільш вдалої комбінації, яка б дала змогу врятувати економічно процвітаючу Україну від шведів, а водночас і запобігти знищенню автономії» [33, с. 270]; «...гетьман до кінця вів подвійну гру...» [33, с. 271]; «Сам Мазепа вагався до останньої миті. По суті, він абсолютно нічого не зробив, щоб підготувати свій перехід до шведів, створити про шведську коаліцію або ускладнити становище російських військ в Україні» [33, с. 279].

²⁴ Порівняймо: «За гетьманом пішла вся (!) генеральна старшина <...> генеральні канцеляристи» [33, с. 170].

²⁵ «Очевидно, що марш шведів в Україну почався без попередньої угоди з Мазепою і гетьман був до цього абсолютно не підготовлений» [33, с. 280]; «Ситуація складувалась совсем не так, как хотелось бы Мазепе. Вместо того, чтобы идти на Смоленск и Москву, оставив Украину в тылу и избавив её <...> от участи «выжженной земли», Карл повернул на юг» [34, с. 215].

став порятунком, оскільки в «українській суспільності» Мазепа «занадто <...> уже встиг себе скомпрометувати <...> своєю політичною безхарактерністю, своєю податливістю на всі забаганки московської політики» [6, с. 200]²⁶.

По-шосте, значну роль в ослабленні позицій мазепинців відіграла підступна й демагогічна кампанія Петра І. М. Грушевський, указуючи на потенційно небезпечні для Російської держави наслідки українсько-шведського союзу, характеризує заходи, до яких удався «цар Петро і його помічники <...>, щоб паралізувати українську суспільність і народні маси та відвернути їх від гетьмана і розпочатої ним політичної комбінації» [12, с. 123].

Петро І, використовуючи глибоку релігійність українства, звинувачував гетьмана в намаганні «ввести в Україні унію, а православ'я викоренити; що він був боговідступник, таємний католик, ворог українського народу, обтяжував його незаконними поборами; від московського уряду обіцялись українцям різноманітні пільги та милості» [4, с. 381–382]. Православних переконували, що, йдучи за Мазепою, вони зрікаються не тільки царя, а й своєї віри та церкви.

М. Грушевський шкодує за тим, що «суспільність не знайшла у себе досить критицизму супроти всіх отсих запевнень, супроти всіх обвинувачень і погроз, які кидалися не тільки з боку царського, а і з боку нового гетьмана та його старшини, і навіть з боку української церкви. Особливо велику і сумну роль відіграло тут духовенство, ставши послухним знярядом царської політики <...>. Без тіні опозиції, тероризоване гнівом царським, виконує воно всі суворі, нехристиянські забаганки царя для огидження особи Мазепи і відстрашення народу від нього; і те, що говорилося, писалось, робилося духовенством в сім напрямі, мусило робити сильне вражіння на уяву народу» [12, с. 124]²⁷. «Всі оті способи сугестії, – констатує вчений, – <...> зробили своє. Суспільність, народ не здобулися на відповідний критицизм супроти всіх заходів для дискредитування і огидження мазепинщини. Мазепа став для народу «проклятим» завдяки церковній анафемі і таким зістався в народній традиції <...>. Прищепилася офіційна характеристика – що Мазепа

²⁶ «Его (Мазепы) многолетняя верная служба царю теперь обернулась против него. Раздражение населения из-за тягот войны, недовольство казаков – теперь все это становилось козырем в руках петровского окружения для развития их пропаганды» [34, с. 226].

²⁷ Порівняймо: «Церковная анафема – явление невиданное в истории Украины – была на самом деле совершена вразрез с канонами православия. Никакого преступления против церкви или религии Мазепа <...> не совершал» [34, с. 225].

все зробив не з любові для України, а «для собственной своей тщетной славы и властолюбия учинил», як запевняв цар у своїх маніфестах; що се був узкий егоїст, в якому кінець кінцем відізначалася натура польського пана і привела його до плану вернути назад Україну під Польщу, з тим, щоб самому стати в ній «самовласним князем»...» [12, с. 126]²⁸.

По-сьоме, петровський терор деморалізував і старшину, і козацтво, і поспільство, що не підтримали свого керманича. «Великий майстер в терорі, – з боєм переоповідає вчений, – Петро вмів налякати українську суспільність і український народ сильно, смертельно, до нестями <...>. Палення, нищення, масові убийства – непотрібні, безцільні, в стилі середньоазійських «бичів людства»; суворі, вишукані форми карання смертю; тортури, биття на смерть за найлегшим підозрінням, без всякого приводу навіть – все се сипнуло в такій мірі, що зовсім приглушило суспільність <...>. Допити і кари над мазепинцями зі страхом і трепетом згадувалися потім ціле століття в українській суспільності» [12, с. 124–125].

«Про союз Мазепи з Карлом, – зазначає М. Грушевський, – Петро дізнався швидше, ніж українське населення; <...> наклав <...> свою важку руку на Україну, не давши їй і ворухнутися. Московське військо негайно оточило Батурин, взяло його, <...> захопило запаси і скарби Мазепи, артилерію та припаси і вчинило люту розправу з населенням: люди були перебиті, місто вщент розорено, старшина піддалась страшним катуванням. В інших місцях всі запідозрені в союзі з Мазепою і шведами також піддалися суворим карам...» [4, с. 381]²⁹.

«Важко сказати, – розмірковує далі вчений, – за ким би пішов український народ і старшина – за царським грамотами чи за Мазепиними, якби мав можливість вибирати між ними <...>. Але <...> не було й можливості вибору. Московське військо зайшло у самий центр України, піддаючи жорстоким карам <...> за всякий прояв співчуття до шведів і Мазепи. Козацьке військо було з московськими військами, а з Мазепою залишалось усього якихось чотири тисячі козаків! Україна не наважувалась і поворухнутися проти Москви» [4, с. 382]. Заувага дослідника

²⁸ «Петр воспользовался ситуацией и начал пропагандистскую кампанию, чтобы переломить ход военной кампании и создать предлог для ликвидации Гетманщины» [34, с. 235].

²⁹ «Резня в Батурине, гражданская казнь и церковная анафема произвели угнетающее впечатление. Петр издал указы об объявлении изменниками тех из старшины, кто не покинет Мазепу в течение месяца <...>. Неудивительно, что начинается массовый переход старшины к Скоропадскому» [34, с. 225–226].

заслуговує на прискіпливе прочитання, позаяк спростовує ледве не аксіоматичне судження про політичний виступ мазепинців як винятково антироялістський супротив національної аристократії за байдужості загалу. «Трудно навіть сказати, – ще раз зацентровує вчений, – як би поставилися до його змагань ширші круги української суспільності, бо їм <...> не лишалося ніякої можливості самовизначення» [2, с. 394]. Народні маси «сим разом не мали навіть можливості проявити себе» [2, с. 394].

По-восьме, царизм одразу ж почав зміцнювати базу свого панування в Україні шляхом роздачі вірній старшині дворянських привілеїв. Застрашена різаниною в Батурині, тортурами в Глухові й Лебедині, частина «поміркованої» старшини, «поспішаючи скинути з себе підозру, засвідчувала свою вірність цареві і намагалась при цій слушній нагоді і для себе щось увірвати з багатих милостей, які лилися на всіх <...> прибічників Москви у вигляді дарувань маєтків нових і відібраних у мазепинців» [4, с. 383]. «Настоящий дождь пожалований, – зазначає дослідник, – пролился на представителей старшины, умевших чем-нибудь заявить свое рвение русскому правительству...» [7, с. 248]. А для ймовірних прибічників гетьмана «тяжка рука петровського режиму, <...> перегородивши всі дороги для поширення Мазепиної «измены», не лишала місця для ніяких вагань» [2, с. 394]. «Петрів терор, – продовжує М. Грушевський, – <...> перебив дуже сильно свободлюбні «умоначертания» України, старшинські круги «порозумнішали» по нім відразу...» [12, с. 126].

По-дев'яте, зимівля 1708–1709 років у Гетьманщині мала вкрай негативні наслідки для каролінгів. Учений звинувачує Мазепу в тому, що «умовляв Карла зимувати в Україні, і цим ще більше знесилив свого союзника: ця зимівля в Україні внесла повний безлад і деморалізувала шведську армію» [4, с. 383]. Навіть знаковий в аспекті розвитку української державної ідеї перехід частини запорожців, очолюваних Костем Гордієнком, на бік Мазепи і Карла XII не став порятунком для союзників. Понад те, «щоб забезпечити собі зв'язки з Запорозжям, Карл вирушив ще глибше на Україну і застряв під Полтавою, яка не здалася йому і перегородила шлях на Запорозжя» [4, с. 383]³⁰.

³⁰ «Стосунки Івана Мазепи із запорожцями <...> завжди були сповнені трагізму і конфліктів <...>. Упродовж усього свого гетьманства у стосунках із запорозькою вольницею Мазепа був змушений шукати компроміси, а також часто вдаватися до погроз і сили <...>. Але <...> доля розпорядилася так, що запорожці виявилися тими, хто відгукнувся на заклик Мазепи трагічної осені 1708 року і пішов на союз із Карлом XII» [33,

Нарешті, чи запрограмований був політичний виступ мазепинців на невдачу? М. Грушевський дає ствердну відповідь: «Політику Мазепи стріло повне фіаско <...>. Було очевидно відразу, що сей останній курс старого гетьмана був пропаший. Його лояльна політика, яку він тягнув до останньої хвилі, понищила всі ті опорні точки, на яких міг би опертися український рух проти московської зверхности...» [2, с. 394]³¹.

Та водночас у вже неодноразово цитованій статті «Виговський і Мазепа» вчений висловлює судження, котрі почасти заперечують раніше ним висловлене: «Вдумуючися в тодішню ситуацію, приходжу до переконання, що, властиво, комбінація Мазепи могла мати будучність, якби не викопав їй могилу сам Мазепа своєю боязкістю, якби не задавила її побіда Петра під Полтавою. Більше мала шансів, більше *raison d'être* [доцільності], ніж Гадяцька унія» [2, с. 395]³².

Тобто, на думку М. Грушевського, політична ситуація на початку XVIII ст. була значно сприятливішою, ніж у середині XVII ст., щоб Україні під протекцією Швеції «стати нейтральною державою між Польщею і Московщиною» [2, с. 395].

Аргументи вченого такі: за півстоліття по смерті Б. Хмельницького «політична і соціальна структура <...> Гетьманщини значно ствердла; розуміється <...> коштом приборкання і апатії народних мас, але й ці народні маси могли тільки виграти від того, якби не наступило те, що наступило по катастрофі 1709 року». Це – по-перше. По-друге, «в сфері культурно-національній українське громадянство Гетьманщини значно емансипувалося від польських впливів, а не підпало ще пізнішому зросійщенню» [2, с. 395]. По-третє, «протекція Швеції, держави далекої, територіально відокремленої, не могла б вносити в українське життя ніяких значних трудностей, могла бути явищем тільки скороминущим. Польща була дезорганізована і осла-

с. 290–291]; «...чому Мазепа вирішив звернутися саме до запорожців? Тоді, коли вже відчував, що його справа програна? Чому не Правобережжя, де настрої були дуже схожі? Чи не думав він потягнути за собою в прірву тих, кого все життя ненавидів і мріяв знищити?» [33, с. 294].

³¹ Порівняймо: «В душе Иван Степанович интуитивно чувствовал безнадежность этой политики. Он не верил полякам и Лещинскому, еще меньше шведам-протестантам и высокомерному юноше-королю» [34, с. 218].

³² «Самой страшной трагедией Гетманщины являлось то, что у нее не было альтернативы. Все попытки договоров с Польшей и Крымом заканчивались провалом. Швеция была же слишком далеко. Поэтому все политические лидеры Гетманщины, включая даже Мазепу, рано или поздно вынуждены были возвращаться к идее союза с Россией, каждый раз надеясь на «хорошие условия» и «милость царя»» [34, с. 239].

блена, так що не могла б ставити ніяких серйозних планів на завоювання Східньої України...» [2, с. 395]. Звідси, висновок М. Грушевського про ймовірність успіху шведсько-українського альянсу і постання в перспективі суверенного Гетьманату – суттєвого чинника геополітичної стабільності в означеному європейському регіоні.

Та історія не знає умовного способу, і перспективний, взаємовигідний воєнно-стратегічний альянс України зі Швецією не став порятунком для союзників. Полтавська катастрофа перекреслила плани Мазепи та Карла XII (наразі зауважимо, що Петро I здобув дипломатичну перемогу ще до 27 червня 1709 року, бо невдачі зазнав амбітний проект гетьмана з організації антимосковського виступу «меншин» у новопосталій Російській імперії та залучення воєнної потуги Ханату). Поборники «національної правди» [12, с. 134], – піднесено говорить учений, – «впали жертвою не тільки своїх власних помилок чи недотепностей, але також і жертвою трагічного конфлікту народних змагань з непереможною силою обставин» [2, с. 390].

М. Грушевський ділиться з читачами роздумами стосовно місця Полтавської битви в історичній долі України, Росії, всієї Центрально-Східної Європи.

Насамперед «союз Мазепи зі шведським королем мав величезні наслідки для українського життя» [4, с. 388]. «Представители центрального правительства, – продовжує учений, – постарались возможно раздуть это событие, для того чтобы, воспользовавшись им, произнести смертный приговор всему старому строю Гетьманщины, её автономии и казацкому самоуправлению, якобы дискредитировавшим себя «изменою» Мазепы» [7, с. 244].

М. Грушевський указує на значущість «Полтавського Рубікону» в геополітичному ствердженні Росії як імперії: «...побіда 27/VI дала царству Російському не тільки рішучу перевагу в Східній Європі, але й пхнула його на стежку імперіалізму, екстенсивної політики, все нових і нових завоювань і прилучень на цілі два століття». [2, с. 395]³³.

Дослідник виокремлює далеко не однозначні, навіть негативні наслідки Полтавського тріумфу Петра I для Росії: імперськість «не тільки принесла політичну смерть цілому ряду політичних організацій, які могли б жити і по нинішній день, але дуже шкідливо вплинула на внутрішню еволюцію самої Російської держави

³³ «В этом генеральном сражении 27 июня 1709 года решилась судьба и России, и Украины, и самого Мазепы» [34, с. 231].

і її державної народності великоруської, відтягнувши всі засоби від внутрішнього, суспільного і культурного прогресу і віддавши їх на завдання зверхнього неустанного розширення» [2, с. 395].

Кінцева ж оцінка «Полтавської перемоги» – доволі промовиста і звучить як присуд: вона «була тріумфом тільки російського імперіалізму, а не тріумфом російського життя, не тріумфом поступу і культури <...>. З становища <...> слов'янства <...> було б ліпше, якби день 27/VI не приніс з собою того вікопомного тріумфу» [2, с. 396].

На увагу заслуговують міркування М. Грушевського щодо ймовірного розвитку українсько-російських взаємовідносин у разі успіху мазепинців. Учений переконаний, «що якби Україна була визволена від примусового московського централізму і нівеляції, то в ній (і так само на Білорусі) розвинулися б свобідні потяги (гравітація) до великоруського світу, як найбільше близького, тісно зв'язаного культурною спільністю, історичною традицією, спільною спадщиною Києва. Коли б на місце немилосердного нищення і давлення всіх політичних, суспільних і культурних форм українського життя, яке наступило по Полтавській побіді, на місце того розгрому і терору, який запанував по р. 1708–1709, прийшло б хоч кільканадцять літ свобідного розвою Гетьманщини, національне життя її було б забезпечене, і не було б місця і спокуси для всіх тих обрусительних заходів – заборон української книги, української мови, української вимови і акценту, які діялися, почавши від Петрових часів (указ 1720 року), протягом всього дальшого часу» [2, с. 396].

У М. Грушевського немає сумнівів, що вся «внутрішня еволюція великоруського життя могла б піти іншою дорогою, коли б, крім бюрократично-централістичного московського устрою, поруч нього жив і розвивався свобідний, виборний, конституційний устрій український. Народні маси не тільки українські, а й великоруські, може б, не пережили тих страхів кріпацтва, яке привелося їм пережити в століття по скасуванню останків українського устрою. І тяжка спадщина російського централізму й імперіалізму нас, може б, обминула» [2, с. 396].

«Без Полтавської побіди, – підсумовує М. Грушевський, – все <...> могло б піти інакшими дорогами. Польща, мабуть би, не впала. Україна зісталася осібним тілом, коли не самостійним, то окремішнім, навіть перейшовши кінець кінцем назад в рамки Російської держави. На місце одної сцентралізованої держави <...>, – ми, може б, були тепер свідками чи

горожанами ліпше організованої східноєвропейської федерації, урівноваженої й сильної, яка б силою своїх внутрішніх прикмет могла б притягнути цілий ряд земель, які зісталися на віки за границями централізованої Росії» [2, с. 395–396].

Подібні сентенції щодо українсько-російського державного співжиття здаються несподіваними й навіть дивними з-під пера такого вченого. Та їм є пояснення. Мажорна перспектива українсько-російського порозуміння випливала з федералістичних переконань Грушевського-політика. Як слушно зауважує Я. Дашкевич, «він некритично вірив у російську «демократію» <...> незважаючи на висновки <...> з багатьох сторіч <...>, що російська «демократія» кінчається в тому місці, де починається <...> незалежність України» [16, с. 384]. «Як діяч, – продовжує дослідник, – Грушевський пройшов еволюцію від народника <...> посткирило-мефодіївського <...> типу, до соціаліста-революціонера <...> українського типу. У програмі суспільного ладу <...> від громадівського федералізму до автономного...» [14, с. 394]. Як зізнавався сам Грушевський (1915), «вирішення українського питання в Росії [він] вбачав не у якомусь відторгненні українських земель, а в урегулюванні його законодавчим шляхом, спільними зусиллями прогресивного українського й великоросійського суспільства, у рамках російської державності, на ґрунті розвитку конституційного ладу, обласного самоуправління й національного самовизначення» [9, с. 420].

Зрештою «політичні обставини, – підсумовує Я. Дашкевич, – брутально переконали його в утопійності такої платформи – і він перейшов на позиції незалежництва» [14, с. 394], що й засвідчили IV-й універсал Центральної ради та низка статей ученого.

Узагалі, доволі цікавою є дилема про єдність-роздвоєність М. Грушевського як політика-історика. Сам мислитель стверджував, що у своїй «діяльності цілком виразно відмежовував сферу наукову від сфери політичної та публіцистичної, а у свої університетські лекції ніколи не привносив політики» [9, с. 419]. «У науковій літературі мені, – підкреслював, – <...> ніхто не дорікав нечесним поведінням із матеріалом...» [9, с. 423]. Процитовані зізнання вченого не викликають сумнівів, але має рацію і Я. Дашкевич, пропонуючи своє розв'язання означеної дилеми. Наголошуючи на цілісності особистості М. Грушевського, він стверджує, що «політична діяльність (і політичні хитання)

<...> більше відбивалися на його, в основному дуже об'єктивних наукових працях, ніж конкретні результати наукових досліджень – на його політичній кар'єрі» [16, с. 384]. Як приклад – федералізм політика, хоч «кожен, хто уважно читав праці Грушевського в дореволюційний період, легко переконувався на їх підставі, що автономістом-федералістом бути неможливо, бо історичний досвід підказує лише шлях до незалежності» [14, с. 396]. «Харизматичним істориком він, – продовжує Я. Дашкевич, – поза всяким сумнівом, був – але політиком?» [16, с. 385]. Дослідник І. Верба категоричніший у своїх судженнях: «Політичні погляди Грушевського мали вплив на висновки його історичних студій і розроблювані ним концепції історії України» [21, с. 233]. На противагу Я. Дашкевичу, І. Верба впевнений, що вчений «розглядав історичні дослідження як теоретичну основу практичної української політики» [21, с. 233].

Суголосно розмірковує В. Тельвак, спираючись на такі слова М. Грушевського: «Великі історики України були її великими ідеологами, давали напрям і тон не тільки історичній, але й громадській і політичній свідомості нашого суспільства» [37, с. 127]. Дослідник наголошував, що вчений уважав своїм обов'язком захист національних інтересів зброєю науки. При цьому, на думку В. Тельвака, деміфологізаторську діяльність ученого супроводжувало модерне міфотворення [37, с. 128].

У продовження нашої історіографічної розвідки спробуємо пояснити, чому М. Грушевський залишив нам такий неоднозначний, суперечливий, інколи надто похмурими фарбами та жорстким пензлем змальований портрет гетьмана.

Насамперед історик вважає, що в поціновуванні політиків необхідно розрізняти ставлення до них як до особистостей і як до історичних діячів. У першому ракурсі «погляди на Мазепу як на людину зісталися непохвальні і неприязні...» [6, с. 201]. У статті «Тлінний прах» учений подає надкритичну, просто вбивчу характеристику гетьмана: «...його діяльність, його кар'єра, збудована не на політичних чи національних українських ідеалах, не на солідарності з широкими масами чи навіть суспільними колами, а на догоджанні московському централізмові, московському дворові, перед яким Мазепа вічно скаржився на українську нелояльність і на вороже ставлення до нього українського народу, ніколи не користувався популярністю в українському рухові, і підкупити його не могло й <...> показне меценатство <...>. Послідовні представники національної української ідеї ма-

ють надто мало спільного з цією історичною постановкою» [9, с. 422–423]³⁴.

Зазначена нищівна оцінка особистості гетьмана прочитується з гіркотою та жалем. А. Жуковський уважає, що «на це є низка причин. В оцінці Грушевського немало заважило його народницьке світовідчуття, яке надавало перевагу соціально-економічним і просвітньо-культурним над державними аспектами життя. У Грушевського народні рухи, соціальні ревендикції, доля селянства яскравіше представлені, ніж дія визначних історичних осіб» [19, с. 142].

В. Тельвак в одній зі своїх статей підкреслював, що М. Грушевський, «будучи прихильником позитивістської моделі «історії без імен», <...> свідомо намагався контролювати власне скептичне ставлення щодо ролі особи в історичних подіях» [37, с. 135]. Дослідник цитує методологічне кредо М. Грушевського: «...не утворення легенди, не вироблення іконного лику мусить бути завданням, а вірне історичне пізнання дійсної, живої, реальної одиниці, що відбила в собі епоху і вплинула на її розвій. Ми не іконописці, а історики» [37, с. 135]. На переконання В. Тельвака, «різноманітна історична біографістика вченого нерідко відбігає від цієї методологічної декларації» [37, с. 135], позаяк він залишився вірним своєму класовому міфіві. «Вихованець народницької історіографічної традиції, – пояснює В. Тельвак, – вчений протягом всього творчого життя обстоював тезу про двоїстий характер українського суспільно-політичного процесу, що полягав у перманентному конфлікті інтересів широких народних мас та правлячої верхівки» [37, с. 133]. Звідси – й непривабливі портрети окремих державців у змалюванні М. Грушевського.

Натомість, на думку Т. Мацьківа, у вченого концепція «гетьманування Івана Мазепи була критична, але об'єктивна. Діяльність Івана Мазепи, подібно як і гетьманування Івана Виговського, історик розглядав як вияв волі українського народу...» [29, с. 162].

Насмілимося висловити і власне припущення: гіперкритична оцінка М. Грушевським особистості І. Мазепи в статті «Тлінний прах» зумовлена ще й обставинами її з'яви та полемічним запалом автора. Стаття була відповіддю на закиди в «австрійській орієнтації», в опосередкованій причетності М. Грушевського до створення «українського легіону добровольців» [9,

с. 418–419], які пролунали на адресу вченого з-під пера Ю. Кулаковського – професора Київського університету – в шовіністичній газеті «Киевлянин» у вересні 1915 року. Ю. Кулаковський не тільки стверджував, що «таке затьмарення розуму в Галичині є результатом просвітницької діяльності Львівського університету» і «готувалося за діяльною і видатною участю» [9, с. 418] Грушевського, учні якого «наповнили галицький легіон і вихваляються пролиттям крові російського солдата» [9, с. 419], а й звинувачував вченого у «величезній і вельми напруженій діяльності у сфері фальсифікації російської історії» [9, с. 422]. Відтак М. Грушевський змушений був оборонятися, звертаючись до автентичного, а не спотвореного опонентом тексту своїх праць. Імовірно, що це спричинило загострено-негативну оцінку Мазепи.

Значно поміркованіше й розважливіше стосовно гетьмана висловлюється історик 1919 року. Зокрема, стверджує, що «Мазепа не був Україні ворог, навпаки, любив її і в дечім добре для неї робив. Приміром, за школи дбав <...>, любив мистецтво <...>, набудував гарних і розкішних церков на славу і похвалу собі, щоб духовні його славили та перемогали неохоту людську. Ні перед Мазепою ні по нім не було другого такого гетьмана, щоб так піклувався київською академією...» [8, с. 74–75]. Наголошує учений на тому, що саме за Мазепи «Україна по тяжких війнах і усобицях прийшла <...> до деякого спокою й ладу <...>. Українська держава не була ще зламана і давала опіку культурному українському життю» [8, с. 75]. Закцентує історик і на тому, що «національне, державне почуте в українському громадянстві також було дійшло значного розвитку й сили в сих часах» [8, с. 75]. Мазепина «доба, – підсумовує учений, – має велику вагу в історії українського життя» [8, с. 75].

Звісно, і традиційно-критичних, дошкульних зауважень на адресу гетьмана не бракує: що «становище простого народу погіршувалося»; що «всяко старався йти в лад московському правительству», що «довго вагавсь, не знаючи на яку ступити»; що свій шведський вибір «зробив <...> занадто несподівано» [8, с. 75–76].

Таким чином, укотре переконуємося, що стосовно особистості гетьмана в дослідника превалює критично-насторожений підхід.

Чому ж тоді Мазепа став символом національного сепаратизму – незалежництва? Вчений подає розлогу відповідь. Засадничо Грушевський виходить із того, що «Мазепу зробили українським героєм, представником українського патріотизму тільки урядові нагін-

³⁴ Порівняймо: «...Мазепа, жонглирую над пропастью, находясь между врагами, завистниками, бунтовщиками и доносчиками, двадцать лет управлял Гетманщиной. На его счету были десятки военных походов и побед. Он был обладателем титулов и несметного богатства. Щедрый меценат и просвещенный богослов. Политик и дипломат» [34, с. 235].

ки на його ім'я і на його пам'ять...» [6, с. 201]. Розгляньмо аргументи дослідника.

По-перше, «зробити ворогом православ'я і потайним католиком гетьмана найбільш побожного <...>, найбільш заслуженого перед українською церквою <...>; кинути анатему на людину, що наповнила пам'ятками своєї побожності цілу сучасну Україну – се було більш ніж сміло, се було небезпечно; українське духовенство не спромоглося на протест і покірною сповнило волю царську – але почуття сього самого духовенства і всього громадянства не могло не буритися від такої наруги...» [6, с. 200]. По-друге, «прокляти останніми клятвами чоловіка, проголосити його останнім з людей за те, що він піддався натиску суспільної opinio і з московського служальця хотів стати оборонцем вільностей українських, – розмірковує далі вчений, – се теж був «визов» більш рішучий, ніж розважний» [6, с. 200–201]. Як наслідок – українське громадянство, попри те, що «офіційні сфери валили клятиви й лайки на голову «проклятого Мазепи», <...> в інтимним житті своїм оточило пієтизмом гетьмана, проклятого за український патріотизм...» [6, с. 201].

Своєрідним матеріалізованим відгуком-протестом на імперську політико-ідеологічну експансію вважає М. Грушевський широке розповсюдження портретів І. Мазепи «уже часам по катастрофі» [3, с. 121]. «І в сій популярності Мазепино портрета, – зауважує вчений, – я бачив би певну патріотичну фронду українську против російського режиму...» [3, с. 121].

Таким чином, своїм упертим (понад два століття) антимазепинством-україножерством царизм зробив Мазепу національним героєм: «...він був оточений високою почесною – старшинські, інтелігентські і півінтелігентські доми закреслилися портретами проклятого гетьмана і українські патріоти складали високу шану його пам'яті» [6, с. 201].

Як же поціновував вчений Мазепу-політика, знакову постать доби?

У статті «Виговський і Мазепа» автор згадує 6 (16) вересня 1658 року і 24 жовтня (4 листопада) 1709 року – відповідно: Гадяцький договір і перехід Мазепи на бік Карла XII – «двома граничними стовпами нашого історичного життя» [2, с. 386]. Проаналізувавши чинники, сутність і наслідки цих подій, окресливши ймовірні перспективи тодішньої Козацької держави, М. Грушевський принагідно висловився стосовно її керманів.

«Якби діло їх вінчалось успіхом, – припускає вчений, – воно б пояснило їх задушевні плани і помирило суспільність і потомство з

їх дипломатуванням, з критичними ходами, якими йшли вони до своєї мети. А так на руїнах своїх замислів зісталися вони з репутацією інтриганів-зрадників, хитрих егоїстів, сіячів смуту й «измены»...» [2, с. 389]. Задля об'єктивної й неупередженої оцінки діянь володарів булави М. Грушевський пропонує послуговуватися не тільки «правдоподібними міркуваннями» на підставі документів (останніх – замало), а, головне, «міркуючи з загального розвою політичних ідей і змагань української суспільності» [2, с. 389].

Наступна виїмка зі статті М. Грушевського – вельми цікава, позаяк засвідчує саме науковий, позбавлений емоційності та суб'єктивності, підхід автора до сприйняття непересічних постатей минувшини. «І от можемо ми припускати в Виговському, Мазепі <...> більшу або меншу участь мотивів егоїстичних, з одного боку, а ідейних і патріотичних – з другого; можемо симпатизувати або не симпатизувати з ними як з людьми, з індивідуальностями, з їх тактикою і з цілим комплексом їх політичних і національних, культурних і соціальних поглядів, <...> з їх ідейною фізіономією, але одне зістанеться фактом безсумнівним і вірним. Се те, що як один, так і другий, при своїх індивідуальних відмінах, при різниці <...> в засобах і способах, в деталях своїх планів, були представниками, речниками, носителями політичних змагань, якими глибоко пройняте було все українське суспільство, вся свідоміша верства українського народу, вся українська інтелігенція їх часів. Їх діло <...> не було <...> їх винаходом, їх забаганкою. Вони виступили з здійсненням того, що було постулатом всієї суспільності...» [2, с. 389–390]³⁵.

Означене засадниче положення щодо критерію поцінування ролі політичних керманів – відповідність їхніх діянь інтересам державного буття нації – для нас дуже важливе, принаймні у двох аспектах. У першому – як визнання закономірності антимосковського (антиімперського) виступу І. Мазепи та його прибічників; у другому – як вияв історіографічного державництва М. Грушевського, який у ієрархії вартостей на найвищій щабель підносив саме державні змагання гетьманів, їхню жертвовність в ім'я української ідеї в тогочасному її баченні.

У низці своїх досліджень вчений порушує питання про «зрадництво» І. Мазепи. Він заперечує «виставлення імені Богдана <...> як

³⁵ План ликвидации Гетманщины «Мазепе <...> был далеко не безразличен <...>, и не только потому, что он не хотел менять реальную власть гетманской булавы на пустой титул князя. Ему действительно было дорого то, что являлось частью его двадцатилетнего труда, иначе бы он почил на лаврах своего огромного богатства» [34, с. 239].

представника московської лояльності» супроти імені Мазепи як «класичного представника українського іредентизму» [6, с. 199]. Говорячи про новітніх «спасителів російського отечества», іронічно зауважує: «Не знайдуть вони взагалі ніякого чесного і шановного історичного українського імені, котре могли б дійсним правом взяти в патрони собі. Недурно цар Петро зачислив в «изменники» всіх українських гетьманів, з незаслуженим виключенням Хмельницького і більш заслуженим виключенням Скоропадського <...>. З становища тісного централізму і унітаризму, на яким став цар Петро, всі українські люди, які не хотіли стати в суперечності народним загальним домаганням, мусли бути «изменниками»...» [6, с. 204]³⁶.

У політико-правовій площині дефініція «зрадник» не співвідносна з іменем І. Мазепи. По-перше, гетьман, який, ризикуючи власним життям, на схилі літ, мужньо виступив в оборону «прав і вольностей Війська Запорізького», не зрадив своєму народові. По-друге, Росія, вкотре знехтувавши обов'язками протектора, втратила право на відданість протегованого: васал здобув право на ліпшого сюзерена. Відтак і сьогодні актуальним є застереження М. Грушевського: «...всякі дальші заходи коло того, щоб зогидити се ім'я, окрити його соромом і жахом як символ української «измены» – тільки незмінно далі утверждатимуть і ширитимуть пієтизм до нього, культ його як представника всього того, що непомірковані спасителі російського єдинства підтягали і підтягають під поняття «измена»» [6, с. 201]³⁷.

* * *

Проведений проблемний аналіз «мазепіани» М. Грушевського засвідчує, що:

– по-перше, бачення вченим «Українського Рубікону» 1708 року є напрочуд об'єктивним, аргументованим, вираженим і змістовним. Погоджуємося з прочитанням О. Кресіним сутності мазепинства за М. Грушевським як визвольного руху, біля витоків якого «стояв конфлікт українських держав-

³⁶ «Очень важен вопрос о юридической правомочности тех изменений, которые предполагали провести Петр и его окружение в отношении Гетманщины». Последние «имели дело с людьми, получившими западное образование и воспитанными на той системе ценностей, которая существовала в Европе в начале Нового времени». «Соответственно, нарушение положений договора одной стороной освобождало другую от своих обязательств» [34, с. 189].

³⁷ «Долго колебался и взвешивая все «за» и «против», Мазепа ушел к Карлу. Он руководствовался не логикой «изменника», но логикой политика <...> он рисковал всем ради своих убеждений и идеалов» [34, с. 219]; «...очень странно обвинять <...> Мазепу в том, что он ставил интересы Украины выше интересов империи» [34, с. 220].

ницьких змагань з російською централістичною політикою» [26, с. 17]. На переконання М. Грушевського, «ідеї мазепинства були зрозумілими та близькими для всього українського суспільства. Проте відчуження старшини обмежило соціальну базу його як руху <...> і стало головною причиною поразки <...> (поряд із зовнішніми чинниками). Відтак був втрачений історичний шанс для України стати незалежною» [26, с. 18];

– по-друге, основні положення візії М. Грушевського підтримуються провідними сучасними мазепознавцями, а відмінності проявляються в оцінці особистості гетьмана, його ролі в конструюванні шведсько-українського альянсу, приреченості останнього чи втраченої, через неподоланні обставини, незалежницької перспективи для «Війська Запорозького»³⁸;

– по-третє, слушним вважаємо звернення В. Тельвака: на основі нових підходів аргументовано завершити дискусію, котра тривала протягом всього ХХ століття, довкола проблеми модерності чи застарілості концепцій М. Грушевського, [щоби] відійти від безпідставної критичності чи надмірної апологетики у їх сприйнятті» [35, с. 30];

– по-четверте, беззаперечним для нас є висновок Л. Зашкільняка про те, що «провідні ідеї його [М. Грушевського] методологічної концепції зберігають свою цінність і для нинішніх поколінь істориків, якщо використовуються творчо, з врахуванням тих змін, які вносять у наукову картину світу найновіші здобутки людського розуму» [20].

Література

1. Гетьман. Осмислення : науково-популярне видання. – К. : Темпора, 2009. – 368 с. : іл.
2. Грушевський М. С. Виговський і Мазепа // Твори : У 50 т. / М. С. Грушевський ; редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2005. – Т. 2 : Серія «Суспільно-політичні твори (1907–1914)». – С. 386–396.
3. Грушевський М. С. До портрета Мазепи // Твори : У 50 т. / М. С. Грушевський ; редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2007. – Т. 8 : Серія «Історичні студії та розвідки (1906–1916)». – С. 120–121.
4. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України з додатками та доповненнями / М. С. Грушевський ; уклад. Й. Й. Брояк, В. Ф. Верстюк. – Донецьк : Тов. ВКФ «БАО», 2006. – 736 с.

³⁸ Вповні довести зазначену тезу можна на основі порівняння «мазепіани» М. Грушевського і засадничих положень праць В. Горобця, О. Ковалевської, О. Субтельного, С. Павленка, Т. Чухліба, В. Шевчука, ін. Та це вже предмет нового дослідження.

5. Грушевський М. Історія України-Руси : В 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1998. – Т. 10. – 408 с.
6. Грушевський М. С. «Мазепинство» і «Богданівство» // Твори : У 50 т. / М. С. Грушевський ; редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2005. – Т. 2 : Серія «Суспільно-політичні твори (1907–1914)». – С. 199–206.
7. Грушевський М. Очерк истории украинского народа / М. Грушевский. – К. : Лыбидь, 1990. – 398 с.
8. Грушевський М. Про старі часи на Україні. Коротка історія України (для першого початку) / Михайло Грушевський. – Відень : з друкарні Вальдгайм Еберле акц. тов., 1919. – 120 с.
9. Грушевський М. С. Тлінний прах // Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський ; редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2005. – Т. 3 : Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1914)». – С. 418–423.
10. Грушевський М. С. Україна. Історія // Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський ; редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2009. – Т. 9 : Серія «Історичні студії та розвідки (1917–1923)». – С. 274–334.
11. Грушевський М. Уманець Ф. М. Гетьмань Мазепа, историческая монографія : [Рецензія]. – СПб., 1897 / М. Грушевський // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. – Львів : НТШ, 1898. – Т. 21. – С. 20–23.
12. Грушевський М. С. Шведсько-український союз 1708 р. // Твори : У 50 т. / М. С. Грушевський ; редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2007. – Т. 8 : Серія «Історичні студії та розвідки (1906–1916)». – С. 123–134.
13. Грушевський М. С. Ще до портрета Мазепа // Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський ; редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2007. – Т. 8 : Серія «Історичні студії та розвідки (1906–1916)». – С. 122.
14. Дашкевич Я. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? // Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури / Я. Дашкевич ; НАНУ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Львівське відділення ; [упоряд. М. Капраль, Г. Сварник, І. Скочиляс]. – 2-е вид., виправл. й доповн. – Львів : Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 388–406.
15. Дашкевич Я. Михайло Грушевський наприкінці XIX ст. // Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури / Я. Дашкевич ; НАНУ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Львівське відділення ; [упоряд. М. Капраль, Г. Сварник, І. Скочиляс]. – 2-е вид., виправл. й доповн. – Львів : Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 406–416.
16. Дашкевич Я. Михайло Грушевський як особа і особистість // Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури / Я. Дашкевич ; НАНУ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Львівське відділення ; [упорядник М. Капраль, Г. Сварник, І. Скочиляс]. – 2-е вид., виправл. й доповн. – Львів : Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 383–388.
17. Дашкевич Я. Про Михайла Грушевського // Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури / Я. Дашкевич ; НАНУ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Львівське відділення ; [упоряд. М. Капраль, Г. Сварник, І. Скочиляс]. – 2-е вид., виправл. й доповн. – Львів : Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 366–373.
18. Дашкевич Я. Хто такий Михайло Грушевський? Розмова з Ярославом Дашкевичем // Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури / Я. Дашкевич ; НАНУ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Львівське відділення ; [упорядник М. Капраль, Г. Сварник, І. Скочиляс]. – 2-е вид., виправл. й доповн. – Львів : Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 374–382.
19. Жуковський А. Гетьман Іван Мазепа в оцінці Михайла Грушевського / А. Жуковський // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 134–145.
20. Зашкільняк Л. Методологічні погляди Михайла Грушевського [Електронний ресурс] / Л. Зашкільняк // Україна модерна, – Львів, 1999. – Число 2–3 – С. 233–253. – Режим доступу : <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um2-3/ProblemyIstoriografiji/1-ZASHKILNIyak%20Leonid.htm>. – Назва з екрана, 12.10.2014.
21. Енциклопедія історії України : в 5 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2004. – Т. 2 : Г-Д. – 528 с.
22. Калакура Я. С. Українська історіографія : курс лекцій / Я. С. Калакура. – К. : Генеза, 2004. – 496 с.
23. Ковалевська О. Іван Мазепа в українській історіографії XIX–XXI століть / О. Ковалевська // Гетьман. Осмислення : науково-популярне видання. – К. : Темпора, 2009. – С. 46–77.
24. Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття) / І. І. Колесник. – К. : Генеза, 2000. – 256 с.
25. Кресін О. І. Мазепа та мазепинство у науковій спадщині Михайла Грушевського / О. Кресін // Михайло Грушевський і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження Михайла Грушевського. – К., 1998. – С. 32–34.
26. Кресін О. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття : монографія / О. Кресін. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 468 с.
27. Кресін О. Український сепаратистський рух першої половини XVIII ст. у народницькій історіографії / О. Кресін // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. – Історія. – Вип. 48. – К., 1999. – С. 67–74.
28. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах. 1687–1709 рр. / Т. Мацьків. – Мюнхен : Український вільний університет, 1988. – 286 с.
29. Мацьків Т. Гетьман Мазепа в працях М. Грушевського / Т. Мацьків // Іван Мазепа і Москва. Історичні розвідки і статті. – К. : Рада, 1994. – С. 147–162.

30. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського / О. Прицак // Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1991. – Т. 1. – С. XLI–LXXIII.

31. Смолій В. А. Видатний історик України / В. А. Смолій, П. С. Сохань // Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1991. – Т. 1 – С. VIII–XXXIX.

32. Субтельний О. Порівняльний підхід у дослідженні постаті Мазепи / О. Субтельний // Український історичний журнал. – 1991. – № 2 – С. 125–129.

33. Таїрова-Яковлева Т. Г. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради» / Т. Г. Таїрова-Яковлева. – К. : ТОВ «Видавництво „Кліо”», 2013. – 403 с., іл.

34. Таїрова-Яковлева Т. Г. Мазепа / Т. Г. Таїрова-Яковлева. – М. : Молодая гвардія, 2007. – 271 [1] с. : іл. – (Жизнь замечат. людей : Сер. биогр. ; Вып. 1041).

35. Тельвак В. Грушевськознавство і методологічні проблеми поступу / В. Тельвак // Краєзнавство. – 2010. – № 3. – С. 29–35.

36. Тельвак В. В. Життєвий і творчий шлях М. С. Грушевського в ювілейних оцінках 1926 р. / В. В. Тельвак // Український історичний журнал. – 2008. – № 6 – С. 111–125.

37. Тельвак В. Національний міф в рецепції Михайла Грушевського / В. Тельвак // Київська старовина. – 2010. – № 5. – С. 126–139.

38. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в західноукраїнській публіцистиці другої половини 30-х років ХХ ст. / В. Тельвак // Історичний журнал. – 2008. – № 3 (39) – С. 46–57.

39. Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів М. Грушевського (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) : монографія / В. Тельвак. – Нью-Йорк – Дрогобич, 2002. – 236 с.

40. Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми : колективна монографія за редакцією Леоніда Зашкільняка. – Львів : Львівський національний університет ім. Ів. Франка, 2004. – 406 с.

Iryna Diptan

IVAN MAZEPA'S MILITARY AND POLITICAL APPEARANCE IN 1708 IN MYKHAILO GRUSHEVSKY'S VISION

The research object is “mazepiana” of M. Hrushevsky, and the object is Ukrainian-Swedish alliance 1708–1709 in scientist's interpretation. The scientific novelty of work is in that its aim is not a reviewing of corresponding works of M. Hrushevsky, but their analysis in the course of the theme problematics.

In the article the author finds out Moscow policy of I. Mazepa before “Rubicon” in 1708 in M. Hrushevsky's vision; exposes factors, that, in scientist's opinion stipulate the Swedish foreign-policy choice of Baturyn and hetman's role in its constructing; analyses reasons and circumstances that, according to

the M. Hrushevsky's argumentation, did impossible success of military-political performance of the Cossack general and Zaporozhian Cossacks against imperial Moscoviya; lights up the scientist's point of view to “Poltava victory” as a tragedy of not only Ukrainian folk but also of all the Slavs; characterizes and explains the sources of contradictory relation of researcher to I. Mazepa as to personality, and as to the Cossack steersman.

In the article the basic approaches of Hrushevsky experts' in interpretation of methodology of the most prominent Ukrainian historian are outlined. Scientific actuality and importance of M. Hrushevsky's “mazepiana” an author certifies comparing the judgements and conclusions of scientist to reasoning of authoritative modern researcher T. Tairova-Yakovleva, expounded by her in fundamental monographs.

Keywords: M. Hrushevskyi, I. Mazepa, Hetman-schyna, Moscoviya, Ukrainian-Swedish union, separatism, centralism, Cossack petty officer.

Iryna Diptan

ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ ВЫСТУПЛЕНИЕ ИВАНА МАЗЕПЫ В ВИДЕНИИ МИХАИЛА ГРУШЕВСКОГО

Объект исследования – «мазепиана» М. Грушевского, а предмет – украинско-шведский альянс 1708–1709 годов в интерпретации ученого. Научная новизна состоит в том, что цель исследования – не реферирование соответствующих работ М. Грушевского, а их анализ в русле проблематики темы.

В статье автор раскрывает сущность московской политики И. Мазепы до «Рубикона» 1708 года в видении М. Грушевского; причины, которые, по убеждению ученого, обусловили шведский внешнеполитический выбор Батурина и роль гетмана в его конструировании; анализирует причины и обстоятельства, которые, в соответствии с аргументацией М. Грушевского, обусловили поражение военно-политического выступления казацкого генералитета и запорожцев против имперской Московии; освещает взгляды ученого на «Полтавскую победу» как трагедию не только украинства, но и всеславянства; характеризует и объясняет истоки противоречивого отношения исследователя к И. Мазепе как к личности и как к казацкому кормчому.

В статье очерчены основные подходы грушевсковедов в понимании методологии выдающегося украинского историка. Научную актуальность и значимость «Мазепианы» М. Грушевского автор подтверждает сравнением суждений и выводов ученого с размышлениями авторитетной современной исследовательницы Т. Таировой-Яковлевой, изложенными ею в фундаментальных монографиях.

Ключевые слова: М. Грушевский, И. Мазепа, Гетманщина, Московия, украинско-шведский союз, сепаратизм, централизм, казацкая старшина.

Надійшла до редакції 05.11.2014 р.